

Гарнага В. П. История древнего мира в творческом наследии Михаила Драгоманова

В статье проанализировано исследования по истории древнего мира М.П. Драгоманова, определено их место в научном наследии ученого, дана характеристика влияния занятий древней историей на его методологию, фольклористические труды, общественно-политические взгляды, выяснено значение работ М.П. Драгоманова для развития востоковедения и антиковедения, его влияние на творчество Л. Украинки и И.Я. Франка.

Ключевые слова: антиковедение, изучение истории Древнего Востока, фольклористика, научное наследие, общественно-политические взгляды, М.П. Драгоманов.

Garnaga V. P. History of ancient world in creative heritage of Mykhaylo Drahomanov

In the article M.P. Drahomanov's researches in ancient history is analyzed, its place in the scientific heritage of the scientist is defined, the influence of studies in ancient history on its methodology, folklore works, social and political views is characterized, the value of M.P. Drahomanov's works for the development of Oriental and Classical studies, its impact on works of L. Ukrainka and I. Ya. Franko is determined.

Keywords: Classical studies, studies in history of Ancient Orient, folklore studies, scientific heritage, social and political views, M.P. Drahomanov.

УДК: 94(477.74):281.93"18"

Н. М. Діанова

АРХІЄПІСКОП НИКАНОР (БРОВКОВИЧ) ЯК НАУКОВИЙ ТА РЕЛІГІЙНИЙ ДІЯЧ

У статті проаналізовано основні напрямки наукової та релігійної діяльності архієпископа Никанора. Розглянуто його науково-релігійну спадщину та внесок у розвиток православ'я.

Ключові слова: православ'я, церква, архієпископ Никанор, Херсонська єпархія, наука, освіта.

Одним із видатних релігійних діячів другої половини XIX ст., які залишили помітний слід в історії православної церкви був архієпископ Херсонський і Одеський Никанор (Бровкович) (1826-1890 рр.). Все його недовге життя було присвячене служінню Богу. Його багата наукова і релігійна спадщина має яскраво виражений індивідуальний характер і відображає найбільш актуальні проблеми церковного життя. Вона є невід'ємною складовою частиною загального доробку православного духовенства і являється важливим джерелом для вивчення історії православної церкви на півдні України. Не зважаючи на вагомий внесок архієпископа в розвиток православ'я, науки і освіти, його діяльність належним чином ще не вивчена, що обумовлює актуальність даної публікації.

Зазначена тема не знайшла належного висвітлення в історіографії і представлена лише працями деяких істориків церкви XIX ст. У 1900 р. протоієрей С. Петровський опублікував біографічні матеріали Никанора зі своєю передмовою, в яких відображено основні події життя Никанора, що охоплюють період від його учнівських років до призначення ректором Казанської духовної академії [1]. В додатках представлено 9 статей архієпископа, які збереглися серед його паперів. Професор М.Х. Красносельцев розглядав науковий аспект діяльності Никанора і дав їй досить високу оцінку [2].

Діяльність архієпископа Никанора на чолі Херсонської єпархії побічно розглядав священник Ф. Мильяновський, який відзначив значний внесок архієпископа в розбудову єпархії та в розвиток освіти і культури [3].

Сучасна історіографія діяльності Никанора (Бровковича) поповнилася лише за рахунок публікацій в періодичній пресі окремих одеських священнослужителів [4].

Метою даної статті є дослідження основних напрямків науково-релігійної діяльності архієпископа Никанора. Для цього ставляться наступні наукові завдання: проаналізувати його наукову спадщину, дослідити внесок у розвиток православної церкви на півдні України та розглянути освітянську і проповідницьку роботу архієпископа в Херсонській єпархії.

Архієпископ Никанор (в миру – Олександр Іванович Бровкович) народився 20 листопада 1826 р. в сім'ї священника Могилівської губернії. Він отримав блискучу духовну освіту. Спочатку навчався в Могилівському духовному училищі, потім семінарії і впродовж семи років співав у архієрейському хорі альт-солістом. Попри велику завантаженість він увесь вільний час проводив за читанням книг і встиг опанувати не лише св. Євангеліє і житія Святих, але майже всю кращу духовну і світську літературу. Вже тоді Олександр відрізнявся від своїх однолітків серйозністю та інтелектуальним розвитком [5, с. 15]. Це дало підставу для отримання рекомендації до С.-Петербурзької зразкової духовної семінарії, а потім і С.-Петербурзькій духовній академії, яку він блискуче закінчив у 1851 р. Вже на останньому курсі він прийняв чернецтво з ім'ям Никанор і після завершення навчання зі ступенем магістра залишився працювати в академії на кафедрі Богослов'я. Творчий підхід молодого викладача при підготовці та проведенні лекцій і відступ від підручника по Богослов'ю, автором якого був ректор

академії Макарій (Булгаков), спричинили незадоволення останнього та переведення Никанора на кафедру полемічного Богослов'я. Ця конфліктна ситуація негативно позначилась на здоров'ї Бровковича та його подальшій кар'єрі.

В 1853 р. йому доручено читати новий курс, націлений на боротьбу з розколом, для якого потрібно було підготувати лекції з історії розколу і скласти бібліографію розкольницьких творів. У своїй автобіографії Никанор писав про значні труднощі в процесі пошуків відповідної літератури. Внаслідок щасливого випадку велика розкольницька бібліотека мільйонера Круглого (чи Круглова) через посередництво купця І.А. Москальова була придбана академією. Це дало можливість Никанору скласти записки по бібліографії розколу. На їх основі він згодом написав великий твір «Опис розкольницьких рукописів Олександра Б.», який у 1848 р. був схвалений і рекомендований до друку Преосвященним Макарієм, Синодом, Духовним і світським цензурними Комітетами [1, с.266,269]. За сумлінне виконання цієї роботи Никанора нагороджено набедреником і золотим хрестом [6, арк.49]. При публікації твору недбалість видавництва і самоуправство коректора спричинили певні зміни, що викликало різку критику вищого духовенства і Синоду і завдало автору чимало неприємностей.

Під час перебування в С-Петербурзькій академії Никанор написав серйозний науковий твір «Аналіз римського вчення про видиме (папське) верховенство в церкві, зроблений на основі св. Писання і викладів перших століть християнства до I Вселенського собору». Це була відповідь папі Пію IX на «Послання східним слов'янам», у якому він пропонував увійти в спілкування з Апостольським престолом, обіцяючи православним збереження їх догматів, обрядів і богослужінь, вимагаючи при цьому визнання римських догматів про сходження святого Духа від Отця і від Сина та про верховенство папи. Ця робота написана на замовлення Синоду і публікувалася в 1852 р. у вигляді окремих статей в академічному журналі «Христианское Чтение», а згодом була передрукована у двох випусках. Вона мала значний резонанс у колі вчених завдяки науковим підходам при дослідженні зазначеної проблеми. Автор розглянув паралельно римський догмат, взявши його викладення у найкращих представників католицької догматики: Беллярміна, Перроне, Лібермана і докази із викладів стародавньої церкви. Никанор провів об'єктивні дослідження, результат яких був не на користь католицької церкви. Ця праця давала підставу для надання її автору ступеня доктора Богослов'я, що було реалізовано значно пізніше [2, с.15,16].

У 1856 р. Никанор змушений був залишити С.-Петербурзьку академію і впродовж наступних 12 років займав посади ректора і професора послідовно Ризької, Саратовської і Полоцької духовних семінарій. Він намагався дещо реформувати навчальні заклади і покращити умови життя учнів. Зокрема, скасовано тілесні покарання, значну увагу приділено зовнішньому вигляду семінаристів, їх фізичному, моральному та духовному стану. Ректор прагнув підвищити інтерес учнів до навчання та науки. Він підкреслював її важливе значення в житті суспільства, будучи переконаним що «істинно освічена людина є в той же час і істинним християнином» [5, с.66]. Проте сам він не мав можливостей для продовження своєї наукової роботи.

Лише під час перебування в Казані, куди в 1868 р. архімандрит Никанор отримав призначення на посаду ректора місцевої духовної академії, у нього з'явилися умови для відновлення наукової діяльності [7, с.170]. Він успішно продовжив наукову розробку теми, розпочатої в Петербурзі, написавши новий розділ до твору «Аналіз римського вчення про верховенство папи на основі творів св. Афанасія Великого», який надруковано в 1869 р. у «Православном Собеседнике». В цей же час Никанор поновив роботу над історією розколу, про що свідчить ряд його нових статей.

Казанський період поклав початок гносеологічним дослідженням Бровковича. На сторінках «Православного Собеседника» з'явилися його статті філософського напрямку, де піднімалися питання про основи християнства та докази існування всього надчуттєвого.

У 1869 р. Никанор отримав ступінь доктора Богослов'я і орден св. Володимира 3-го ступеня за успішне керівництво Казанською духовною академією. Він не залишив строгої наукової системи богословської науки, яку багато років викладав в різних навчальних закладах, проте лише незначна частина учених-богословів у такому обсязі поєднують в собі сукупність усіх систем, знань і наук, як це робив він [1, с.19].

У червні 1871 р. назавжди закінчилась викладацька діяльність архімандрита. Він отримав сан єпископа Аксакайського, вікарія Донської єпархії, де прослужив 5 років, потім, впродовж 7 років, очолював кафедру Уфимської і Мензелинської єпархії. У грудні 1883 р. його призначено єпископом Херсонським і Одеським і з цього часу життя Никанора нерозривно пов'язане з Південною Україною [6, арк.51]. Там він отримав сан архієпископа (1886 р.) і там повною мірою розкрився його талант проповідника, наукового та церковно-релігійного діяча.

Впродовж 20-ти річного єпископства Никанор продовжував свої наукові дослідження. В цей час він видав три великі томи філософсько-богословських творів «Позитивна філософія та надчуттєве буття» (1875-1888 рр.). Головна теза цих праць полягала в ідентичності гносеологічної основи філософської і богословської наук. Таким чином буття Бога і безсмертного Духа – перші і основні положення

богословської науки – доводяться таким же методом як і буття матерії. Філософська критика віднеслась до творів архієпископа лояльно, але стримано. Таку реакцію М.Ф. Красносельцев пояснює лише тим, що Преосвященний Никанор не встиг завершити свою працю, а тому її важко оцінити належним чином [2, с.24]. В європейських країнах він здобув більше визнання, ніж на Батьківщині. Професор І. Полімпсестов писав у газеті «Русская жизнь», що вчені Західної Європи дивилися на архієпископа Російської православної церкви як на філософа першої величини [5, с.68-69].

Важливу роль Никанор надавав проповідницькій діяльності. Особливо це проявилось під час перебування на чолі Одеської кафедри, де Владика приділяв значну увагу проблемі авторитету церкви і вихованню християнської моралі у парафіян [4]. Він підкреслював, що проповідницька робота стала нагальною потребою часу. «Наш православно-російський народ в більшості своїй спав як немовля в лоні матінки-церкви, слухаючи більше серцем, ніж розумом богослужіння, часто не розуміючи їх, і не знаючи предметів віри. Це тривожні симптоми. Свідомість народу під впливом непрошених благодійників прокидається часто в досить потворній формі». Приступаючи до архієрейського служіння в Херсонській єпархії, Никанор зобов'язувався нести слово істини, слідкувати за діяльністю духовенства, правомірністю духовного суду, боротися з порушенням церковних звичаїв і богослужінь [8, с.69,74]. Він дуже відповідально і творчо підходив до написання своїх проповідей. Про це свідчать численні правки і помітки, зроблені ним у рукописних варіантах тексту [9].

Проповіді свої, надзвичайно цікаві і повчальні, Никанор читав із зошита, тихим і монотонним голосом. На відміну від яскравих і емоційних проповідей архієпископа Інокентія (Борисова), їх було значно цікавіше прочитати, ніж сприймати на слух.

Впродовж 1884-1891 рр. архієпископом видано п'ять томів його «Бесід і повчань» (останній том – посмертно). Вони не були проповідями в класичному розумінні цього слова і призначалися для індивідуального читання, поза богослужбних бесід і виступів на різних зібраннях. Усі вони написані на потребу дня і демонструють позицію автора по відношенню до актуальних проблем церкви і суспільства. Наукові, філософські та проповідницькі праці Никанора, проникнуті духом православ'я, знайшли своїх прихильників серед значної частини інтелігенції з вищою світською освітою, яка зачитувалась його творами і знаходила чітку відповідь на незрозумілі для себе питання [3, с.XG-XGI].

В опублікованих проповідницьких творах Никанора простежуються декілька тематичних напрямків. Пріоритетне місце відводиться питанню ролі православної церкви в християнському світі. Автор являється палким прихильником точки зору про походження православ'я від самого Ісуса Христа. На його думку римо-католицька церква і різні протестантські течії спотворили догмати і вчення давньої вселенської церкви. Значну увагу архієпископ приділяв проблемі розповсюдження штундизму. Дійовим методом боротьби з ним він вважав активізацію просвітницької діяльності серед населення, залучення його до загальнонародного співу в церкві [8, с.242-267]. Щоб підняти релігійний дух народу Никанор строго слідкував за тим, щоб причт проводив читання, бесіди і повчання, організовував церковні хори і загальнонародні співи, відкривав церковні школи.

Значну увагу архієпископ приділяв темі освіти і науки. Впродовж семи років керівництва Херсонською єпархією було побудовано майже 300 церковно-парафіяльних шкіл. При цьому Никанор зазнав безліч образ від міських і земських чиновників, які відмовляли в допомозі цим закладам, неначе це була його власна проблема. Багато разів він звертався за допомогою до інтелігенції і духовенства, але не завжди результативно. Згідно з указом Синоду від 20 червня 1886 р. в церквах Херсонської єпархії під час літургії в день П'ятидесятниці вводився щорічний збір пожертвувань на користь церкви. Никанор писав, що безграмотність є одним із нещасть, які переслідують грішне людство. При цьому духовна сліпота гірше фізичної, так як приносить велику шкоду людині і на землі, і після життя. Щоб наблизити високе вчення Христа до людини, церква закликала всіх священно-і церковнослужителів допомогти у справі освіти російського народу в душі православної віри через церковно-парафіяльні школи [10, с.378,381].

Архієпископ писав про необхідність розвитку науки і про її важливість для людського суспільства. Проте науку він нерозривно пов'язував із православ'ям і вірою в Бога. Никанор піддавав гострій критиці тих мислителів, які вважали себе розумнішими за самого Бога і відкидали історичне християнство. Але відмовившись від Бога, безсмертя та моралі, вони відмовилися й від усякої благородної мети життя. Замість ідеалів добра для себе та інших, вони приносили зло, розвал, ненависть до життя, що може привести до самознищення [8, с.318-321].

Таким чином, діяльність архієпископа Никанора сприяла розвитку православної церкви, науки і освіти. Роздуми Владика, наукові погляди та ідеї знайшли своє відображення в його багатій науковій та релігійно-літературній спадщині. Його наукові праці відомі на Заході, але недостатньо оцінені його співвітчизниками. Вивчення та аналіз його творчості є важливою складовою частиною дослідження загального наукового доробку вищого православного духовенства Південної України.

Джерела та література

1. Никанор, архиепископ Херсонский и Одесский: биографические материалы. – Одесса : тип. Фесенко, 1900. – 409 с.
2. Красносельцев Н.Ф. Никанор, архиепископ Херсонский и Одесский и его учено-литературная деятельность / Н.Ф. Красносельцев. – Одесса : Экон. тип., 1893. – 27 с.
3. Милянковский Ф. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии / Ф. Милянковский. – Одесса : тип. Фесенко, 1902. – 278 с.
4. Кравченко А. День смертный: об архиепископе Херсонском и Одесском Никаноре / А. Кравченко. // Одесский вестник – 1992. – 25 ноября; Москаленко М. Архиепископ Никанор (Бровкович) / М. Москаленко // Андреевский вестник. – 2007. – №14. – С.44-45.
5. Памяти Никанора, архиепископа Херсонского и Одесского. – Одесса : Славян. Тип., 1891. – 69 с.
6. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф.196. – Оп.439. – Спр.659.
7. Петровский С. Семь Херсонских архиепископов / Петровский С., свящ.. – Одесса : тип. Фесенко, 1894. – 184 с.
8. Беседы и поучения : в 5 т. / Никанор (архиепископ Херсонский и Одесский). – 2-е изд. – СПб. ; Одесса : тип. Штаба Одесск. военного округа, 1884-1891. – Т.3.
9. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.196. – Оп.1. – Спр.46,51,60-63.
10. Воззвание перед сбором добровольных пожертвований в пользу церковно-приходских школ Херсонской епархии / Никанор (архиепископ Херсонский и Одесский) // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. – 1887. – 1 мая (№9).

Дианова Н. Н. Архиепископ Никанор (Бровкович) как научный и религиозный деятель

В статье проанализированы основные направления научной и религиозной деятельности архиепископа Никанора. Рассмотрено его научно-религиозное наследие и вклад в развитие православия.

Ключевые слова: православие, церковь, архиепископ Никанор, Херсонская епархия, наука, образование.

Dianova N. M. Archbishop Nikanor (Brovkovich) as a scientific and the religious figure

In article the basic directions of scientific & religious activity of archbishop Nikonor were analyzed. It is considered its scientific and a religious heritage & contribution to Orthodoxy development was shown.

Keywords: orthodox, church, archbishop Nikanor, Kherson diocese, science, education.

УДК: 94–058.229(477)

С. О. Трофимова

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В ОФІЦІЙНІЙ РАДЯНСЬКІЙ ІДЕОЛОГІЇ

У статті досліджено місце українського козацтва в офіційній радянській ідеології. Також проаналізовано роль «Тез про возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.)» як прояв національної політики в радянській державі та вплив цього документу на напрямки наукових пошуків вчених.

Ключові слова: козацтво, радянська ідеологія, національна політика, історіографія.

Запорізьке козацтво, безперечно, залишається одним з найбільш знакових явищ української історії. Історичні оцінки цьому явищу намагалися дати історики як власне України, так і Російської імперії, Польщі. Причому, ці оцінки різнилися не тільки в залежності від країни, але і від історичного періоду. Історія козацтва в негативному чи позитивному контексті також часто виступала потужним фактором національної та державної ідеології. Протягом 1917-1991 рр. на теренах України козацтво досліджувалося у контексті спільної радянської історіографії. Деякі з наукових здобутків того часу вже зазнали суворої критики, а деякі використовуються і досі.

Отже, метою нашої статті є аналіз місця українського козацтва у офіційній радянській історіографії протягом всього існування радянської держави. Також автор ставить собі за завдання проаналізувати причин цих змін та їх наслідки.

Історія запорізького козацтва у радянській історичній науці упродовж 1920-х – першої половини 1930-х рр. залишалася малодослідженим і неактуальним явищем. У перші десятиліття існування радянської держави Переяславська рада та Переяславський договір оцінювалися різко негативно. Зокрема, у першому виданні Великої радянської енциклопедії у 1935 р. Б. Хмельницький називався «зрадником», а сама угода трактувалася як «юридичне закріплення» колоніального панування Росії над Україною. У 1936 р. державні ідеологи наказали українським музеям припинити ідеалізацію козацької спадщини [1, с.408]. Ідеологічне осудження викликали навіть художні твори, в яких козаки зображувалися як позитивні герої [2, с.41-42].

Вперше термін «козацька республіка» (який, як відомо, активно використовувався і в українській історіографії 1990-х – початку 2000-х рр.), був застосований ще Карлом Марксом у творі «Бунт Стеньки Разіна» [3, с.66]. Аналізуючи історії Польщі у період XVII століття, основоположних соціалістичного вчення оцінює вклад козацтва у розпад держави Речі Посполитої; серед причин війни він називав